

CULEMBORGSE 'VOETNOTEN'

Het klooster Mariëncroon en de Waterstaatskerk

*Resten uit het Culemborgs
kerkelijk verleden*

Culemborgse Voetnoot 2016-58

Genootschap A.W.K. Voet van Oudheusden

COLOFON

Culemborgse Voetnoten,
nummer 58
ISSN: 0929-1334
november 2016
Een uitgave van het
'Genootschap A.W.K. Voet
van Oudheusden'
Opgericht 14 oktober 1937

Redactie

J.G. Borggreve
M.S. Bugter
Y.E. Jakobs-Lommers

Redactieadres

M.S. Bugter
Sporstraat 34
4101 XK Culemborg
E-mail: bugter@voetvanoud-
heusden.nl

Bijdragen kunnen per e-mail
worden gezonden naar de redac-
tie. Auteurs wordt verzocht zich
te houden aan de redactionele
richtlijnen, die te lezen zijn op de
website van het Genootschap.

Vormgeving en grafische productie

Studio Bassa, Culemborg

Secretariaat Genootschap

Dhr. B. C. M. B. Holtkamp
Thijsselaan 37
4101 kv Culemborg
E-mail: secretaris@voetvanoud-
heusden.nl
Website: www.voetvanoudheus-
den.nl

Bankrekening

NL90 INGB 0005 023 582 t.n.v.
Genootschap A.W.K. Voet van
Oudheusden.
De contributie bedraagt € 15,00
per jaar. Een (vrijwillige) extra
bijdrage stelt het bestuur
bijzonder op prijs.

Omslagbeeld

Detail kaart van Culemborg, rond
1760 gemaakt 'denkelijk geheel
van de hand van mr. J. Perrenot',
zie blz. 16 en 17.

Redactioneel

EEN VAN de geestelijke instellingen die vroeger in Culemborg waren gevestigd, was het klooster Mariëncroon, gelegen op de hoek van de Everwijnstraat en de Herenstraat. Dit convent werd omstreeks 1425 gesticht en behoorde oorspronkelijk toe aan de zusters van de Derde Orde van Sint Franciscus. Aan de hand van de schaarse historische bronnen gaat Bella Sangster in op het kloosterleven van deze vrome vrouwen, die waarschijnlijk behoorden tot aanzienlijke families uit Culemborg en omgeving.

Vanaf de zeventiende eeuw moesten de katholieken in Culemborg zich behelpen met twee schuilkerkjes, waarvan er een was gelegen in de zogeheten Papenhoek aan het einde van de Ridderstraat. Pas in 1817 werd dit inmiddels bouwvallig geworden kerkje vervangen door een nieuwe parochiekerk. Ben Holtkamp beschrijft de geschiedenis van deze 'waterstaatskerk' die op haar beurt in 1886 plaats moest maken voor de huidige, neogotische Sint-Barbarakerk.

Mariëncroon, een vergeten klooster

Bella Sangster

BIJ HET horen van de naam ‘Mariencroon’ zullen de meeste Culemborgers waarschijnlijk denken aan het voormalig klooster ‘Mariakroon’ van de ‘zusters JMJ’ in de Ridderstraat (de *Sociëteit van Jezus, Maria en Jozef*, een congregatie die in 1819 werd gesticht door de jezuïet Mathias Wolff die werkzaam was in de Barbaraparochie in Culemborg). Dit artikel gaat echter over het klooster *Mariëncroon* dat ruim 200 jaar aan de westkant van de stad heeft gestaan, op de plek waar nu de parkeerplaats ‘Het Hof’ ligt.

Ongeveer vijftien jaar nadat de laatste non gestorven was, werd het klooster verbouwd tot woning voor Christina van Erbach, de schoonmoeder van Philips Theodoor van Waldeck, graaf van Culemborg. Het klooster kreeg toen een andere naam: ‘Nieuwe Hof’. De huidige parkeerplaats is hiernaar vernoemd. In 1968 werd de stadsmuur op die plaats doorbroken en werden een parkeerplaats en een weg aangelegd over het voormalige kloosterterrein.

Het klooster heeft er ruim 200 jaar gestaan, maar toch weten we er weinig meer over. Voor een belangrijk deel wordt dit

Het klooster stond op de plek waar nu de gevelrij van de Everwijnstraat wordt doorbroken.

*De grote negentiende-
eeuwse stadsboerderij die
nu op de plaats van het
voormalig kloosterterrein
staat, draagt als
herinnering aan een
schenking van Aleid van
Gutterswijk de naam
'Huys mitter Hofstadt'.*

veroorzaakt doordat er relatief weinig bronnen over het klooster bewaard zijn gebleven. Bovendien staat er van het voormalige klooster niets meer overeind.

Bronnen

Veel bronnen over het klooster zijn verloren gegaan. Zo is alleen een groot deel van de rekeningen uit de periode na 1567 bewaard gebleven en is er maar een beperkt aantal charters (oorkondes) bekend. Persoonlijke bezittingen zijn er niet meer. Een brand in 1532, de Reformatie en de opheffing van het klooster zijn hier mogelijk de oorzaak voor. Toch is er genoeg bewaard gebleven om een beeld te schetsen over het klooster Mariëncroon.

De Jong, Beltjes en Schipper en Blommers hebben al eerder over het klooster geschreven. Hierbij vormde het klooster meestal onderdeel van een groter verhaal. De archiefstukken over het klooster worden bewaard in het Gelders Archief te Arnhem (het 'Archief van de Heeren en Graven van Culemborg').

Derde orde van Sint Franciscus

Het klooster Mariëncroon was een vrouwenklooster en volgde de derde regel van Sint Franciscus. De middeleeuwse samenleving tolereerde niet dat vrouwen zomaar bij elkaar gingen wonen. Begijnen werden gedwongen volgens bepaalde regels samen te leven.

De derde regel van Sint Franciscus was bedoeld voor (groepen) mannen en vrouwen die een sober en devoot leven wilden leiden in de wereld. Vanwege het boetvaardig leven dat zij leidden werden ze ook wel ‘penitenten’ genoemd. De kerk kreeg meer grip op dergelijke groepen als ze een regel volgden die goedgekeurd was door de Paus. De navolgers van de zogenaamde ‘derde regel’ werden uiteindelijk bekend als de ‘derde orde van Sint Franciscus’. In de 14e eeuw ontstond de beweging van het observantisme, die streefde naar hervormingen binnen de kloosters. Een van de hervormingsbewegingen was de Moderne Devotie. Het Kapittel van Utrecht streefde naar verdere verklooster-ting van de derde orde.

Bij de oprichting van het Kapittel van Utrecht in 1399 waren vooraanstaande figuren uit de Moderne Devotie betrokken. De tertiariissen (mensen die leefden volgens de derde regel) werden binnen de door de Kerk afgebakende kaders gebracht, waarbij op een min of meer zelfstandige wijze een gemeenschappelijk religieus leven mogelijk werd. Een belangrijk voorschrift was de zogenaamde ‘clausuur’ waarbij de zusters ‘afgesloten’ waren van contacten met de wereld buiten het klooster. Om zicht te onderscheiden van de begijnen droegen de tertiariissen een grijs habijt. De ‘paters’ (aan het klooster verbonden gewijde priesters) van de aangesloten kloosters werden afgevaardigd naar het Kapittel.

Ook in Culemborg lijkt er verband te zijn met de Moderne Devotie. De heren van Culemborg, nauw betrokken bij de stichting van diverse geestelijke instellingen in Culemborg, stonden er positief tegenover. De Utrechtse wijbisschop Hubertus, die waarschijnlijk afkomstig was uit de familie van de heren van Culemborg, steunde Geert Grote in 1380. In 1389 wijdde hij het altaar van Christus’ geboorte in de Culemborgse Barbarakerk.

We weten niet wanneer het klooster in Culemborg is gesticht. De oudste vermelding van het klooster dateert uit 1425 als Johan van Culemborg aan *den gemeynen susteren van sente Franciscus oirden genuempt van peniceriaen* (penitenten) een aantal voorrechten geeft. Zo was het klooster vrij van schattingen (belastingen), ‘waken’ en andere *unrade* en de zusters mochten *alzulck hantwerck doen sullen daer sy oer broet mede wynnen mogen*. Als een zuster die professie gedaan heeft rebels wordt of het klooster verlaat dan zullen de heren van Culemborg hun vaders en de zusters, als zij dat willen,

Kadastrale kaart uit de periode 1812-1832 waarop het terrein van het voormalige klooster goed zichtbaar is. Gemarkeerd is het bezit van Arie Verkerk.

helpen om de afvallige zuster terug naar het klooster te brengen. Uit de oorkonde blijkt verder dat in ieder geval een deel van het klooster in opbouw is: als de *joncferen* besluiten *eyne Capelle oft Cloester to tymmeren* dan zullen Johan van Culemborg of zijn nakomelingen hen daarbij steunen. En dat geldt ook al ze *vermochten een slot tho maken alzulck daer men begeben ghoirde joncferen in pleget to besluten*.

Mogelijk bestond het klooster op dat moment dus al. Het in 1399 opgerichte Kapittel van Utrecht kan voor vrouwen die al enige tijd als begijnen samenwoonden een motivatie zijn geweest om zich bij de tertiarissen aan te sluiten. Maar wellicht is het charter van Johan van Culemborg uit 1425 de stichtingsoorkonde van het klooster. De in de oorkonde genoemde voorrechten kunnen op deze manier geïnterpreteerd worden. Ook de locatie en de grootte van het kloosterterrein lijken te wijzen op een relatie met de heren van Culemborg. Een stichting op 'heerlijk goed', zoals Blommers vermoedt, is dan ook niet onwaarschijnlijk.

Kloosterterrein

Het klooster lag in de zuidwest kant van de zogenaamde 'Oude Stad'. Het kloosterterrein besloeg een flinke oppervlakte binnen de muren van de Oude Stad. Eeuwen later is het terrein op de

kadasterkaart van 1832 nog goed te herkennen. Het is dan in bezit van ene Arie Verkerk. Op deze plek zijn in 1968 een parkeerterrein ('Het Hof') en een toegangsweg naar de Binnenstad gerealiseerd. De nieuwe toegangsweg verving de bestaande toegang onder de Binnenpoort, die niet berekend was op het toenemende autoverkeer. Om de weg en de benodigde brug te kunnen maken was een doorbraak van de stadsmuur noodzakelijk.

In de middeleeuwen was het kloosterterrein ommuurd. Aan de westkant en aan de zuidkant lag de stadsmuur met daarachter de stadsgracht. Aan de noordzijde van het terrein liep een sloot, de 'Begijnensloot' genaamd. De toegang tot het klooster lag aan de oostzijde. In de muur aan de Achterstraat (nu Everwijnstraat) was een toegangspoort met daarnaast een poortgebouw. Boven de poort was een ijzeren kroon bevestigd.

Er zijn geen gedetailleerde afbeeldingen bekend van het kloosterterrein en de bijbehorende gebouwen. Er is een schetsmatige afbeelding van het hoofdgebouw (zusterhuis) op de kaart van Jacob Van Deventer. Deze kaart dateert uit de periode 1559-1575. Op de kaart van Blaeu uit 1649 (zie blz. 9) staan het klooster en bijbehorende gebouwen afgebeeld. Er zijn twijfels bij de betrouwbaarheid van deze kaart, zeker op detailniveau.

De kaart dateert uit de periode dat het klooster niet meer bestond. Op de kaart staan de namen 'Mariécroon' en 'Doelen'. De doelen (oefenplaats of schietbaan voor boogschutters) lag op de plek waar het Patershuis stond en het Patershuis werd na 1640 weer een woonhuis. Het zusterhuis werd vanaf 1643 bewoond door de schoonmoeder van de graaf en werd het 'Nieuwe Hof' genoemd.

Gebouwen

In de jaren voor en na 1425 werd er druk gebouwd aan het ommuren en versterken van de verdediging van de stad. Het grootste deel van de stenen die in de steenoven gebakken werden, was hiervoor bestemd. In 1433 wordt er van stadswegen gewerkt *aender mueren ende after (achter) mynre joncfr& van Culenborch*. Hier en op andere plaatsen in de stad worden 124.000 stenen verwerkt. Een jaar later worden er 43.000 stenen *after myn jonfr& van Culenborch vander muer gebroke* en vier dagen *tfondament after mijnre joncfrouwen aender nyer mueren gegreven*. Vervolgens worden er 99.200 stenen gebruikt voor de muren *after mijn joncfrouwe van Culenborch*.

Kaart van Culemborg van Jacob van Deventer uit de periode 1559-1575.

Het betreft hier de zuidelijke en westelijke stadsmuur achter het klooster Mariëncroon.

Op het kloosterterrein stonden verschillende gebouwen. Naast het zusterhuis waren er onder andere een kerk, een patershuis, een boerderij, een brouwerij en – bij de toegangspoort – een woonhuis. Naast deze (deels) stenen gebouwen, bevond zich op het terrein een aantal houten gebouwtjes, zoals een washuis en een *zieckhuys*.

De meeste huizen in de stad waren van hout. Bouwen met steen was erg kostbaar. Vanwege het brandgevaar gaf het stadsbestuur subsidies voor het 'verstenen' van de huizen. Zo gaf men subsidie aan eigenaren die hun rieten dak vervingen voor een

hard dak van tegels. De begijnen ontvingen in 1433 een subsidie omdat zij *met leyden hebben doen decken*. In hetzelfde jaar kochten zij 7.000 stenen. In de jaren ervoor zijn geen aankopen van stenen door de begijnen zelf bekend. Misschien hebben de families van de zusters investeringen gedaan. Het gevaar voor brand bleef altijd bestaan en er zijn uit de middeleeuwen een paar branden bekend, waaronder de ‘bagijnenbrand’ in 1532, die ontstond in de hooiberg op het kloosterterrein.

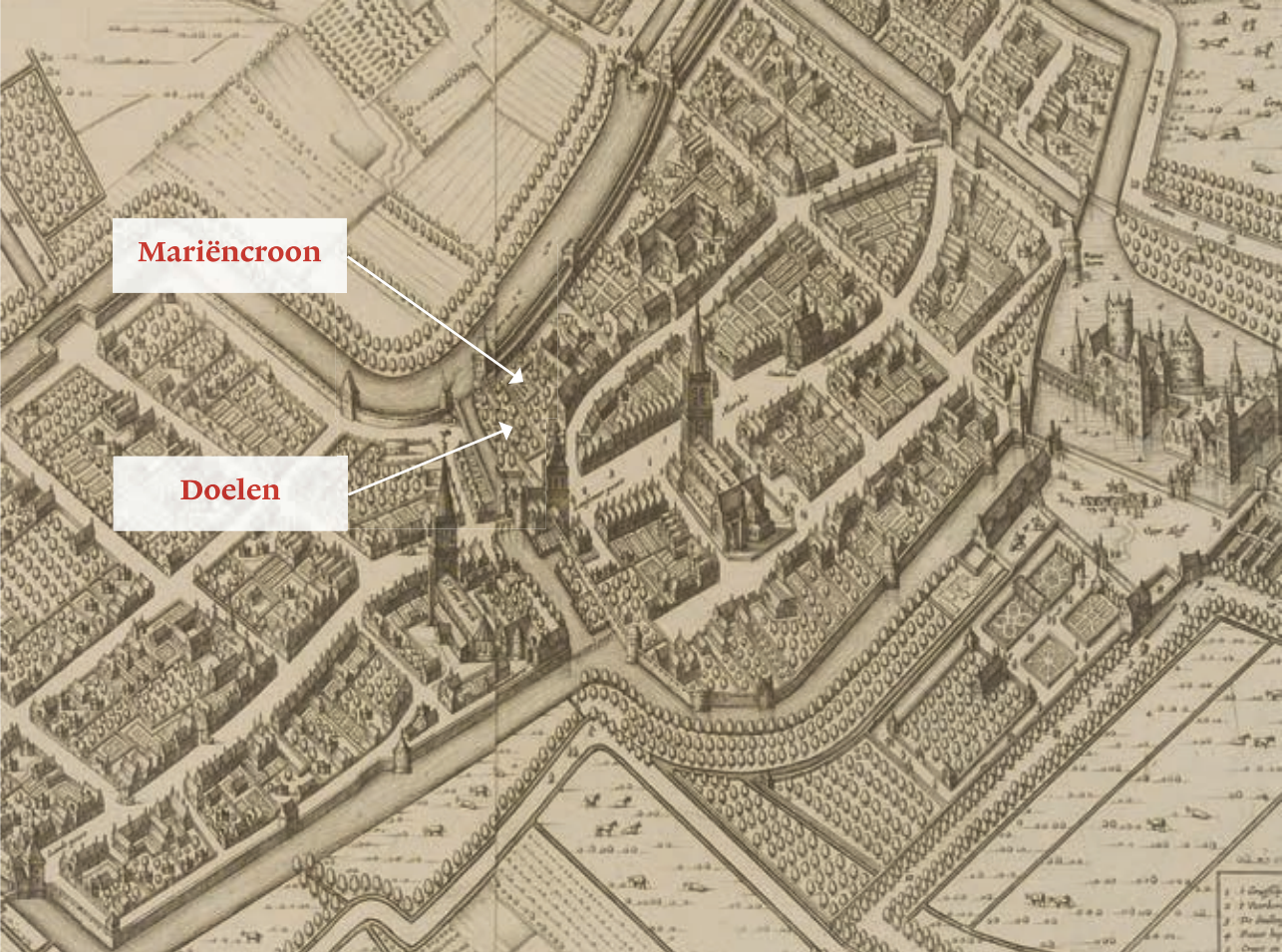
Waarschijnlijk werd het zusterhuis in de loop van de 15de eeuw in steen gebouwd. Dit zusterhuis is een van de weinige grote stenen gebouwen die op de kaart van Van Deventer staan ingetekend. Het zusterhuis bestond uit meerdere verdiepingen. In het gebouw bevonden zich in ieder geval een grote en een kleine keuken, een eetzaal (‘refter’ of ‘reventer’), meerdere kelders, een zolder, de kamers van de zusters en de ‘spinkamer’. De spinkamer was de kamer waar de zusters onder meer gezamenlijk de jaarrekeningen ‘afhoorden’ (verantwoording aflegden).

De kamers voor de zusters waren waarschijnlijk meer dan alleen een slaapplaats, maar een soort woonvertrekken. De kamers hadden een schoorsteen en de zusters kregen brandstof om de kamers te verwarmen. Er was geen grote slaapzaal voor de zusters. Het aantal zusters per kamer verschilde van één tot vijf personen. Zo bewoonde ‘mater’ (hoofdzuster) Cornelia Jacobs een kamer met drie personen.

De zusters hadden ook een eigen kerk die door Voet van Oudheusden omschreven wordt als een *fraeje Kerk*. Details geeft hij niet. Het vroegste religieuze gebouw op het kloosterterrein was een kapel. Wanneer de kapel precies gebouwd is weten we niet. Het zal tussen 1425 en 1442 zijn geweest. In 1425, wanneer Johan van Culemborg voorrechten verleent aan de zusters, is er nog geen enkele vermelding van een kapel (of kerk). In 1467 krijgt het klooster toestemming van de bisschop van Utrecht om de kapel te vernieuwen. Waarschijnlijk wordt de kapel door de verbouwing vergroot tot kerk, want later wordt steeds gesproken van een kerk en niet meer van een kapel.

De kerkdiensten van de zusters leidden overigens regelmatig tot conflicten met de deken van het kapittel van de Barbarakerk. Dit kapittel is eind 1421 gesticht door heer Hubrecht van Culemborg.

In 1442 doet Aleid van Gutterswijk (de vrouw van Johan van Culemborg) op verzoek van de mater en de geestelijke zusters

Kaart van Joannes Blaeu,
detail. Kopergravure uit
1649.

uitspraak in een geschil over onder andere de diensten in de *capelle* van het klooster. Bepaald wordt dat de zusters diensten mogen blijven houden in hun *capelle*, maar dan wel zonder zang en met beperkt klokkenluiden. De diensten moeten vóór 9 uur klaar zijn. Op zondag mogen de klokken helemaal niet geluid worden – behalve op de twee dagen van de patroonheiligen. De zusters mogen een eigen biechtvader kiezen die de biecht mag horen en het sacrament aan de zusters geven. Hij mag in de kapel de missen houden. Dit alles ter ontlasting van de deken van de Barbarakerk. Wel moet de pater zich beperken tot de inwonende zustersen *properlick haerre oerden*. De zusters mogen niemand anders begraven in de kapel of op hun kerkhof dan *eychelijke zustersen*, andere bewoners van het klooster of hun pater. Voor iedere begrafenis moeten ze een bedrag betalen aan het kapittel. Van de ontvangen offerandes moeten de zusters een gedeelte aan het kapittel afstaan. Het lijkt erop dat de conflicten tussen het kloos-

ter en de deken en kapittel van de Barbarakerk deels financiële oorzaken hadden.

In 1532 worden de afspraken uit 1442 aangehaald en bevestigd door Anthonis van Lalaing. De beperkingen in het luiden van de kerkklokken en het zingen van de getijden en missen door de zusters worden wat versoepeld, maar voor de offerandes word een *block* geplaatst bij het koor. Aan het blok hangen twee sloten: één met de sleutel voor de zusters en de ander met een sleutel voor deken en kapittel van de Barbarakerk. Alle offerandes moeten vanaf nu in het offerblok gestopt worden. De ene helft van de opbrengst is voor de zusters en de andere helft is voor deken en kapittel van de Barbarakerk.

Het klooster had een eigen ‘pater’. Dit was een vereiste vanuit het kapittel van de derde orde en noodzakelijk bij een ‘gesloten klooster’. Het was uitgesloten dat de pater in het zusterhuis woonde. Hij had een eigen woning op het kloosterterrein, het ‘Patershuis’. Deze woning lag, zoals uit latere vermeldingen blijkt, zo ver mogelijk van het zusterhuis vandaan, op de plaats waar in het begin van de zestiende eeuw de doelen was. Deze staat op de kaart van Blaeu dicht bij de stadsmuur ingetekend. De paterswoning staat niet op deze kaart uit 1649. De woning wordt door de graaf eerst aan de *predicant* ter bewoning gegeven. In het begin van de 17e eeuw woont de schoolmeester in het pand. Rond 1620 staat de graaf het patershuis met wat grond af aan de schutterij, voor hun oefenterrein. Vandaar de vermelding van een doelen op de kaart van Blaeu. Rond 1640 wordt het patershuis bewoond door de rentmeester, Gerrit van Harn. Tien jaar later, in 1650, wordt het verkocht aan drost Johan van Plettenberg. De term ‘patershuis’ blijft nog tientallen jaren in gebruik.

De boerderij (*bouhuys*) en de brouwerij waren andere belangrijke gebouwen op het terrein. De boerderij en de brouwerij werden in de laatste jaren van het klooster verhuurd. Mogelijke oorzaken hiervoor waren een kleiner aantal steeds oudere zusters en een gebrek aan geld om personeel in te huren. De boerderij is tijdens een zware *stormwint* in 1640 zwaar beschadigd geraakt. Niet lang daarna is het gebouw afgebroken. De brouwerij onderging wat later hetzelfde lot. Ook het huis naast de toegangspoort werd gedurende lange tijd verhuurd.

Een ander gebouw was het *sieckhuys*. Dit zal bedoeld zijn geweest om zieke zusters te kunnen verzorgen, maar er zullen

waarschijnlijk ook gasten in verzorgd zijn. Het *sieckhuys* had een eigen *secreet* (toilet). Het gebouw stond in de buurt van de *brauwery* (brouwerij) en werd op een gegeven moment ook verhuurd. Het was waarschijnlijk van hout met een rieten dak. Andere kleine houten gebouwen waren een turfhuis, een washuis en een tweede secreet bij de gracht.

Zusters

De belangrijkste bewoners van het klooster waren uiteraard de zusters. Aangenomen mag worden dat de zusters afkomstig waren van aanzienlijke families uit Culemborg en omgeving. Dochterrijke gezinnen stuurden vaak meerdere dochters naar het klooster. Ook in Culemborg kwam het voor dat meerdere dochters van een familie intraden in het klooster. De aanslag op het familiekapitaal werd zo verkleind, omdat huwelijken in de meeste gevallen duurder uitpaktten voor de familie. Daarbij vergrootte het toetreden van een dochter tot een aanzienlijk klooster de status van de familie. Tegelijkertijd vervulden de dochters een belangrijke rol voor de familie door hun dagelijkse gebeden voor ouders en andere familieleden.

Johan van Culemborg bepaalde in 1425 dat de zusters een maximaal bedrag in mochten brengen als ‘dos’ (letterlijk: ‘gift’, een vorm van entreegeld). Hoeveel de zusters gemiddeld inbrachten is niet bekend. In de loop der jaren werd het steeds gebruikelijker dat de door de zusters ingebrachte goederen of schenkingen bij overlijden van de betreffende zuster weer vervielen aan de familie. Een deel van de inkomsten van het klooster was dus slechts voor een beperkte periode beschikbaar. Zolang er maar steeds weer nieuwe zusters intraden, leidde dit niet tot problemen voor het klooster. Het kwam voor dat inkomsten uitbleven omdat de toezegging niet goed was vastgelegd. Zo vermeldt een archiefstuk dat de ontvangst van 37½ stuivers van Floris van Tuijl uit een hofstad te Deil een *onzeker rent [is] wat dat den convent geen brief daer van en heft en ock selde daer wat van krijgen can*. De inkomsten blijken meerdere jaren niet ontvangen te zijn. Volgens een aantekening uit 1578 in de kantlijn van het archiefstuk werd de ‘rente’ over die jaren later alsnog betaald. In de middeleeuwen betekende ‘rente’ overigens niet hetzelfde als in de tegenwoordige tijd, namelijk ‘interest op geleend geld’: het uitlenen van geld tegen rente was als woeker verboden. ‘Rente’ kon een perio-

Jan Weissenbruch, *De Everwijnstraat met de ingang van het Nieuwe Hof*, schilderij uit 1878.

dieke uitkering zijn die men kocht door betaling van een bedrag ineens, of de jaarlijkse opbrengst uit onroerende goederen of een bedrijf, of uit belastingen; renten werden ook wel vastgezet op een kerk of klooster, in ruil voor missen en gebeden voor het zieleheil van de schenker.

Van andere kloosters is bekend dat de zusters aangeduid werden met de belangrijkste taak die zij vervulden: *keldermeesterse* (econome), *vuyrhuysmoeder*, *kueckenmoeder*, etc. In de rekeningen van Mariëncroon worden alleen de mater en de *ondermoeder* met hun functienaam genoemd. De mater regelde de zaken van het klooster met de buitenwereld en legde met een jaarrekening verantwoordelijkheid af voor de inkomsten en uitgaven van het klooster. Voor het beheer van de goederen werd zij bijgestaan door een rentmeester. Dat was overigens niet altijd een man: na de dood van haar man, rentmeester Cornelis Thonisz., vervulde zijn weduwe Agnieta Willem Joostensdochter na 1620 nog jarenlang diens werkzaamheden.

Het is niet na te gaan hoeveel zusters er in de begintijd van het klooster zijn ingetreden. Als in 1496 ene Cunera Claesdochter

intreedt in het klooster worden de overige 46 zusters met name genoemd. Met 47 zusters is Mariëncroon in Culemborg een groot klooster. Het mannenklooster Jerusalem in de Nieuwstad telde tussen de vijf en tien broeders. Het aantal zusters nam daarna geleidelijk af. In 1575 waren er ongeveer 26 zusters in het klooster. Na de Reformatie nam dit aantal verder af. Ten gevolge van de Reformatie traden er steeds minder nieuwe zusters tot het klooster toe. In 1600 waren er nog 18 zusters, in 1611 nog acht en in 1622 nog vijf.

Pater

De enige gewijde geestelijke in het convent was de pater. Hij woonde, zoals hierboven beschreven, in het patershuis op het kloosterterrein. De pater verzorgde de diensten, waaronder de mis en de biecht. De pater was een belangrijke contactpersoon met de wereld buiten het klooster. De pater was ook de afgevaardigde van het klooster naar het Generaal Kapittel in Utrecht.

In de periode 1567-1577 zijn er diverse paters bekend: meester Jan in 't Weeshuis, meester Roelof, heer Dirck Geerlofsz., heer Hubert Everwijns en heer Govert *onse medepriester*. In 1569 kwam de minister-generaal van het Kapittel van Utrecht, Willem Franken van Horssen, naar Culemborg om afscheid te nemen van pater Gerrit Jansz. en de nieuwe pater van het klooster, *meyster* Jacob Quackeler, te installeren. Veel namen van paters in een korte periode, we weten niet wat hiervan de oorzaak was. De jaarlijkse uitkering voor de pater werd vanaf 1569 verhoogd van 24 gulden naar 60 gulden.

Dagelijks leven

De belangrijkste taak van de zusters was het dagelijks bidden van de kerkelijke getijden. De dagindeling werd strikt door deze getijden bepaald: metten, lauden, priem, terts, sext, noon, vespers en completen. Sommige kloosters hanteerden een weekcyclus waarbij alle 150 psalmen werden gezongen of gereciteerd. De kerkelijke kalender met de belangrijke dagen uit het leven van Christus en de heiligen speelde ook een rol. Onder leiding van de 'cantrix' (voorzangster) werden één of meer koren gevormd. Het houden van memoriediensten, waarbij tegen betaling gebeden werd voor overledenen, zorgde voor extra inkomsten voor het klooster maar leidde ook tot conflicten met

deken en kapittel van de Barbarakerk. Edelen als Johan van Culemborg en Aleid van Gutterswijk en andere rijke gevers aan het klooster verlangden in ruil voor de door hun gedane schenkingen dat er gebeden werd voor hun zielenheil.

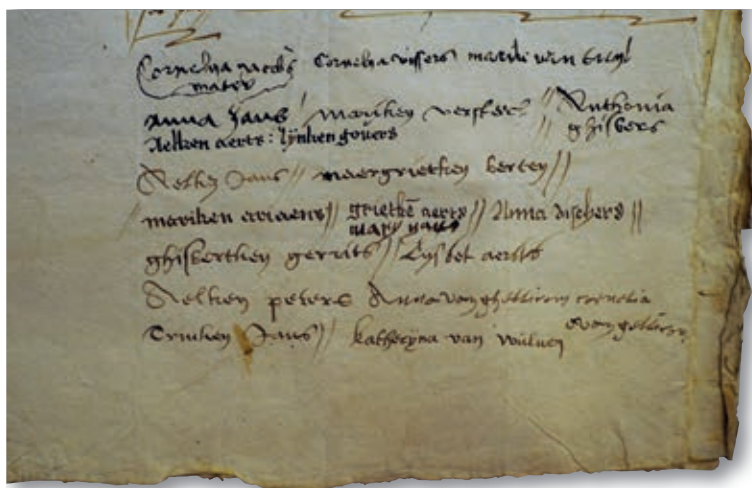
Behalve het dagelijks bidden moesten alle zusters ook dagelijks handenarbeid verrichten. In het klooster was veel te doen en de zusters hadden specifieke taken. Er waren werkzaamheden in de keuken-, de moes- en de kruidentuin. Of de zusters ook zelf in de brouwerij en de boerderij gewerkt hebben of hiervoor personeel inhuurden is niet bekend. Later werden de brouwerij en de boerderij verhuurd.

Niet alle zusters zullen zich met deze werkzaamheden bezig hebben gehouden. De zusters van betere afkomst verrichtten lichte arbeid: spinnen, weven en het meer adellijke borduren. Daarnaast werd er ook gelezen en geschreven. Hoewel de zusters zeker in de bloeiperiode van het klooster zelf veel werk verricht hebben, werd er altijd werk uitbesteed. Regelmatig werden ambachtslieden, zoals een smid en een timmerman en losse arbeiders ingehuurd voor het onderhoud van het klooster. Daarnaast waren er *dienstmaechden* in dienst om de zusters te helpen.

Levensonderhoud

De producten die de zusters maakten werden verkocht en leverden zo extra inkomsten op. De zusters boden bijvoorbeeld geweven stoffen te koop aan. Al in 1430 werden de zusters betaald door Johan van Culemborg om *aan de linnen lakens te*

Handtekeningen van de zusters uit 1595 waarmee zij verklaren hun 'alimentatie' (toelage voor levensonderhoud) ontvangen te hebben.

werken. Andere inkomsten verkregen de zusters uit de pacht-opbrengsten van hun grondbezit. Ze waren daar voor hun levensonderhoud voor een belangrijk deel afhankelijk van. Deze grond was voornamelijk afkomstig van schenkingen bij intrede van nieuwe zusters. Na de schenkingen van Johan van Culemborg en Aleid van Gutterswijk zijn er uit de bewaard gebleven testamenten van de heren van Culemborg geen schenkingen aan het klooster bekend. Elisabeth van Culemborg schonk wel geld aan alle kerken en kloosters op haar grondgebied, waaronder aan klooster Mariëncroon.

De meeste bezittingen werden door de zusters en of hun familie ingebracht. De goederen of schenkingen die de zusters meenamen bij hun intrede in het klooster vervielen na hun dood in veel gevallen weer aan de familie. Privébezit was overigens niet verboden. De uitkeringen die de zusters ontvingen verschilden dan ook. Niet al het geld dat de zusters inbrachten ging naar de algemene kas: een deel behielden zij voor eigen gebruik. Gedurende het leven van mater Cornelia Jacobsdochter ontving het klooster jaarlijks 7½ gulden rente van een huis. Daarnaast gaven de broer en twee zusters van Cornelia zolang zij leefde jaarlijks acht gulden aan het klooster; zes gulden is bestemd voor het klooster en de overige twee gulden is bestemd voor Cornelia persoonlijk. Zuster Marij van Tuijl ontving eerst van haar vader en later van haar broer en zuster een jaarlijkse toelage van 20 gulden. Hiervan was 16 gulden bestemd voor het klooster en vier gulden voor Marij persoonlijk.

Hervormingen

In september 1532 werden in het klooster Mariëncroon de regels aangescherpt. Mogelijk was dit een gevolg van de brand, bekend als ‘Bagijnenbrand’, die in 1532 ontstond op het kloosterterrein. In die maand worden verschillende oorkonden betreffende Mariëncroon opgesteld. Op 2 september 1532 maken de mater en het convent met goedkeuring van de minister-generaal van het Kapittel van Utrecht, Jacob Andriesz., Anthonis van Lalaing en Elisabeth van Culemborg een aantal regels *tot observantie van beter Religie*. Vrouwe Elisabeth had al langer onvrede met het gebrek aan strengheid binnen het klooster en probeerde regelmatig haar invloed aan te wenden voor een betere naleving van de regels van de kloosterorde.

PLATTE-
CAERT
der Sted.
CULENBORG
met de omleggende
Dreefden en an-
sluipen

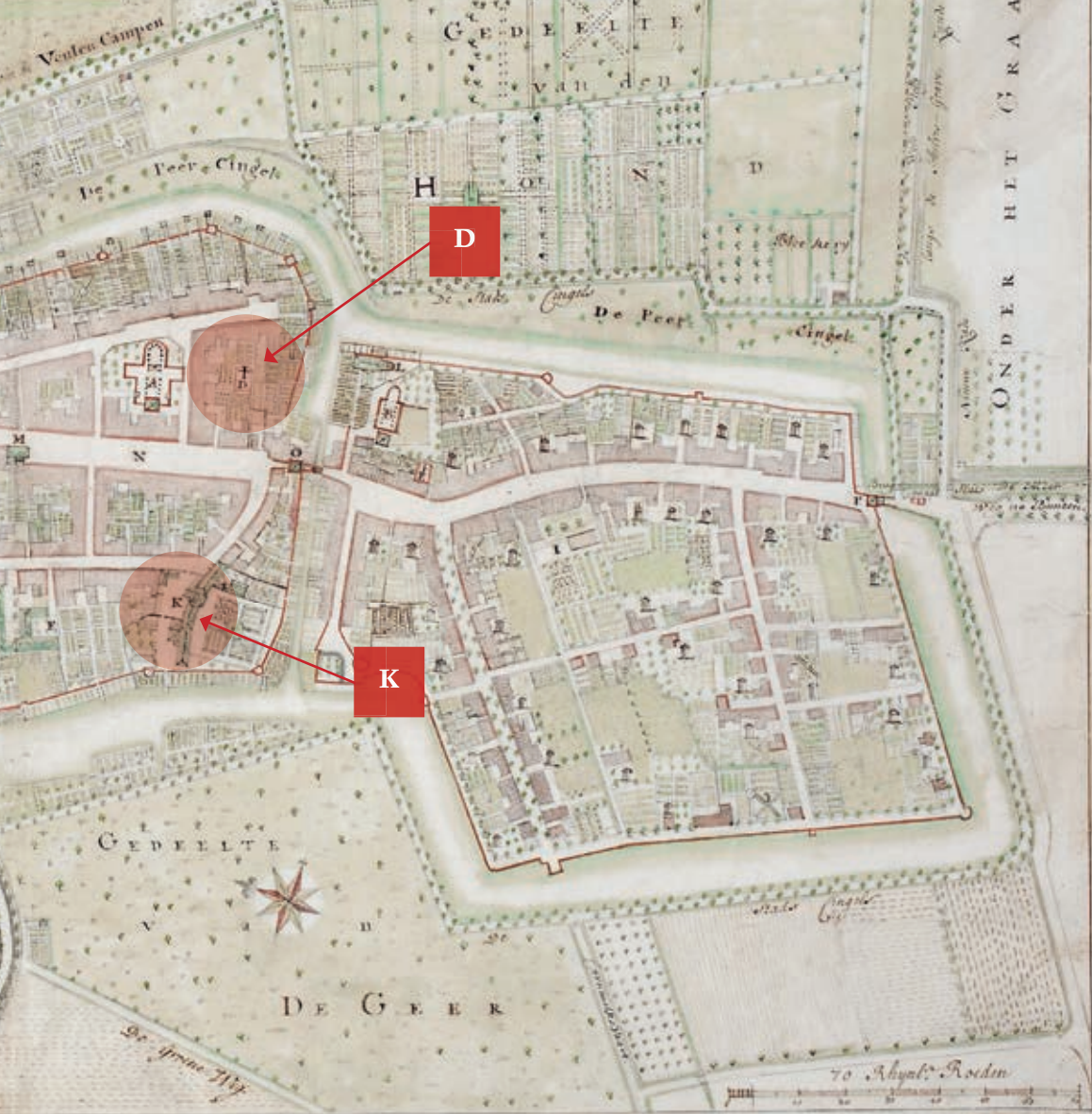
Op deze kaart van Culemborg, rond 1760 gemaakt 'denkelijk geheel van de hand van mr. J. Perrenot', staan vermeldingen van het klooster en de kerk uit deze Voetnoot. Bij K staat Oude Klooster Mariencroon thans Nieuw Hof, en bij D de Roomsche Kerk, de schuilkerk uit het tweede artikel over de Waterstaatskerk in de 'Papenhoek'.

ACAD.
LUGD. BATAV.
DUBL.

Aanwijzing der Lettern

A	De Carlske Kerk	T	De Nieuwe Kerk
B	De Nieuwe Kerk	V	De Nieuwe Kerk
C	De Lambertus Kerk	W	De Nieuwe Kerk
D	De Anthonis Kerk	X	De Nieuwe Kerk
E	De Anthonis Kerk	Y	De Nieuwe Kerk
F	De Anthonis Kerk	Z	De Nieuwe Kerk
G	De Anthonis Kerk	A	De Nieuwe Kerk
H	De Anthonis Kerk	B	De Nieuwe Kerk
I	De Anthonis Kerk	C	De Nieuwe Kerk
K	De Anthonis Kerk	D	De Nieuwe Kerk
L	De Anthonis Kerk	E	De Nieuwe Kerk
N	De Anthonis Kerk	F	De Nieuwe Kerk
O	De Anthonis Kerk	G	De Nieuwe Kerk
P	De Anthonis Kerk	H	De Nieuwe Kerk
Q	De Anthonis Kerk	I	De Nieuwe Kerk
R	De Anthonis Kerk	J	De Nieuwe Kerk
S	De Anthonis Kerk	K	De Nieuwe Kerk

GROND
stad
BURGH
Heren Gagele
Landmatten

ONDER HET GERAATSCAP BUUREN

70 Rhyals Roiden

Handwritten note at the bottom right of the map.

Een belangrijk deel van de nieuwe afspraken gaat over het beter naleven van de ‘clausuur’ (het – bijvoorbeeld door een muur – afgescheiden gebied waarin religieuzen leven en waar geen buitenstaanders toegang hebben). Zo mag een zuster alleen nog maar met toestemming van de mater en de ‘confesseur’ (biechtvader) het klooster verlaten om haar zaken in de stad Culemborg te regelen. Buiten het klooster wordt ze begeleid door twee zusters, een oude en een jonge. Eten en drinken met personen buiten het klooster wordt beperkt tot twee maal per jaar en dan alleen tussen 11 uur tot 14 uur of 18 en 20 uur; hierbij mogen aanwezige mannen alleen vaders, ooms of broers zijn. Als personen van buiten het klooster contact met de zusters willen hebben dan mag dat alleen na toestemming en in aanwezigheid van de mater of een van de oudste zusters *voerde venstre mit beslote dueren*. Ook de contacten met de confesseur worden beperkt: de biechtvader mag geen contact hebben met de zusters buiten de biecht en anders alleen in aanwezigheid van de mater of twee van de oudste zusters. Twee keer per jaar wordt er een priester van buiten gevraagd om de biecht te horen.

De drost en burgemeesters moeten toezicht houden op naleving van het nieuwe Reglement. Er wordt een rentmeester aangesteld om toezicht te houden op aan- en verkopeningen en verpachtingen. De zegel van het klooster wordt voortaan bewaard in een koffer met vier sloten: de eerste sleutel is voor mater, de tweede voor de oudste zuster, de derde voor pater en de laatste sleutel is voor de drost.

In augustus 1576 verschijnt de mater van Mariencroon met een medezuster en de pater voor de minister-generaal van het Kapittel *om te verwerven oorloff voor die besloten susteren om wt te gaen*. Blijkbaar knelden de strenge regels te veel. Onbekend is of de gevraagde toestemming is verleend. Een paar jaar later wordt het Kapittel van Utrecht opgeheven. Waarschijnlijk is toen de clausuur in het klooster Mariëncroon (gedeeltelijk) opgeheven.

Einde van het klooster

Het jaar 1580 is een belangrijk keerpunt in de geschiedenis van het klooster. Graaf Floris van Pallandt reorganiseerde de administratie van de geestelijke goederen in zijn graafschap. Hij bepaalde dat alle geestelijke goederen in zijn graafschap door één

I. A.
 Ich ouddeghes: Aet ges ptdus bekeims' out faucten
 te 1633 vmt dand is was V Aurt van gatten
 licent m. vout E out vout van Mariencroon de som
 van 1600 sould dit ges mij Jaresh tot oudde goit
 by Synus de. toepdeijt, beuys 800 1633 bedrautes
 synus betahug mijes Aet in de xi Octob' 1634.
 Dieroudt mij: jaet actien p. 1634

 Dp d'ge quintas 16 s'o gote vout
 by tweder opder del d'inn
 van Jero 1635

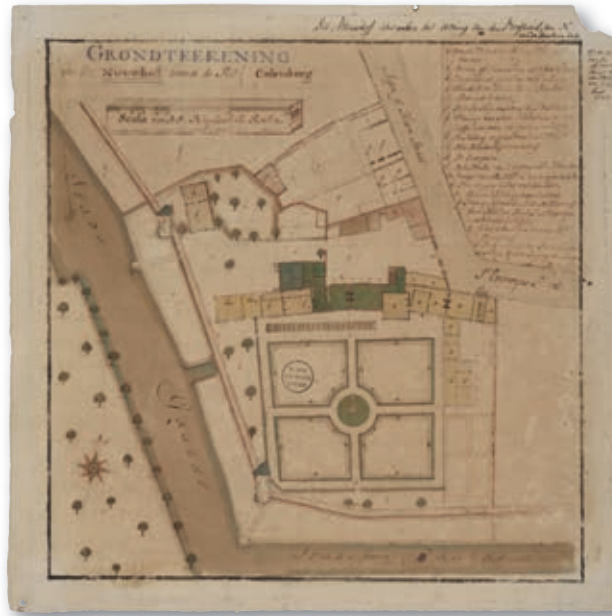
Handtekening van Aelken Peters onder een briefje waarin zij de rentmeester bedankt voor haar jaarlijkse uitkering, vlak voor haar overlijden in 1634.

rentmeester zouden worden beheerd: Cornelis Thonisz. De overgebleven rooms-katholieke geestelijken ontvingen een honorarium uit een centrale kas. Al snel werd deze gecentraliseerde administratie teruggedraaid en kregen de geestelijke instellingen weer hun eigen administrateur. Cornelis Thonisz. behield het beheer over de goederen van Mariëncroon. Na de dood van graaf Floris in 1598 werd de administratie van de geestelijke goederen geleidelijk weer gecentraliseerd. Omstreeks 1579 werd ook het Kapittel van Utrecht opgeheven.

Toch betekenden deze gebeurtenissen niet het einde van het Culemborgse vrouwenklooster. Een aantal kloosters die aangesloten waren geweest bij het Kapittel van Utrecht gingen als zelfstandig klooster verder. Het klooster in Culemborg werd niet gesloten en ging ook zelfstandig verder. Het beheer van de goederen viel nu direct onder de graaf. De administratie van het klooster Mariëncroon was vanaf 1587 in handen van rentmeester Cornelis Thonisz., en na diens dood in 1620 van zijn weduwe, Agnieta Willem Joostendochter.

'Afhoring' (verantwoording) van de jaarrekeningen gebeurde niet meer door de mater en de zusters, maar in de grafelijke raadkamer, in aanwezigheid van de rentmeester van de graaf. De

Plattegrond van de 'Nieuwe Hof' op het voormalig kloosterterrein. Kaart van Jacob Perrenot uit 1784.

onkosten voor het onderhoud van het klooster werden betaald uit de bezittingen van het klooster. Ook werd er jaarlijks uit de opbrengsten van het klooster een uitbetaling aan de schoolmeester gedaan.

Het aantal zusters in het klooster nam gestaag af. Waarschijnlijk zijn er na 1580 nauwelijks meer zusters tot het klooster toegetreden. Diverse gebouwen, zoals het patershuis, worden door de graaf ter bewoning aan zijn ambtenaren gegeven. Met steeds minder zusters stonden er steeds meer gebouwen leeg.

De laatste zuster, Aelken Peters, trad na de Reformatie toe tot het klooster en heeft ongeveer 50 jaar in het klooster gewoond. Zij was een van de vijf overgebleven zusters die in 1622 een acte ondertekenden waarin zij afstand deden van hun bezittingen in ruil voor een vaste uitkering van 150 gulden. Daarnaast behield Aelken Peters tot aan haar dood haar uitbetaling van 6 gulden per jaar uit de door haar ingebrachte 100 gulden. Naast Aelken Peters waren er toen nog mater Ghysbertken Gerritse, Grietken Aerts, Lysken Aerts en Cornelia van Gellicum. Cornelia trad waarschijnlijk omstreeks 1569 samen met haar zuster tot het klooster toe. Deze zusters kregen vanaf 1622 de hulp van de dienstmaagd Maryken Beerts. In september 1632 zijn er nog drie zusters in

leven en in 1634 sterft Aelken Peters, de laatste zuster van het klooster Mariëncroon.

Alle bezittingen van het klooster vervallen nu aan de graaf van Culemborg. Diens schoonmoeder, Christina van Erbach, gaat er omstreeks 1642 wonen en is er in 1646 ook overleden. In 1672 wordt het klooster voor korte tijd de residentie van de Culemborgse graven, omdat hun kasteel ten gevolge van de Franse bezetting wel erg vervallen is geraakt. Uiteindelijk zijn alle gebouwen van het klooster afgebroken. Op het voormalig kloosterterrein bevindt zich tot de doorbraak in 1968 een boomgaard.

Bronvermelding

ARCHIEF

A. P. van Schilfgaarde, *Het archief van de Heeren en Graven van Culemborg* ('s-Gravenhage 1949), inventarisnummers: 85, 4334-4441, 4610-4612, 7985-8009.

A. J. van de Ven, *Het oud-archief van de gemeente Culemborg* (Utrecht 1938), inventarisnummers: 173-200

LITERATUUR

Bert Blommers, 'Omvangrijk vrouwenklooster Mariëncroon stond op Het Hof', in: *Culemborgse Courant*, 18 april 2001

P. J. W. Beltjes en P. W. Schipper, *Culemborg, beeld van een stad*. Culemborg, 1988

Anne Doedens en Henk Looijesteijn, *De kroniek van Henrica van Erp, abdis van Vrouwenklooster*. Hilversum, 2010

Hildo van Engen, *De derde orde van Sint-Franciscus in het middeleeuwse bisdom Utrecht. Een bijdrage tot de institutionele geschiedenis van de Moderne Devotie*. Hilversum, 2006

O. J. de Jong, *De Reformatie in Culemborg*, Assen, 1957

AFBEELDINGEN

Bibliotheek Rijksuniversiteit Leiden: 16-17, 20

Bella Sangster: 14, 19

Gelders Archief, Arnhem: 5, 7, 9

Particuliere collectie: 12

Studio Bassa: 2, 3

Waterstaat aan de Ridderstraat

De totstandkoming van de voormalige rooms katholieke parochiekerk te Culemborg, 1817–1886

Ben Holtkamp

DE VOORMALIGE parochiekerk in de Papenhoek te Culemborg wordt wel een waterstaatskerk genoemd. In feite klopt die term niet. Het begrip ‘waterstaatskerk’ geldt alleen voor kerken, die gebouwd werden vanaf 1824 tot 1875. De overheid subsidieerde deze kerken vaak. Daarom waren ingenieurs van Waterstaat heel nauw betrokken bij het ontwerp en de bouw van deze kerken. Ten onrechte wordt gedacht dat waterstaatskerken altijd gebouwd zijn in de classicistische stijl. In de meeste gevallen is dat ook wel zo, maar zeker niet altijd. Het kerkje in Culemborg leek op een waterstaatskerk, al is het alleen maar vanwege het kleine timpaan tegen de toren. Aan het gebouw was duidelijk zichtbaar dat het uit een krappe beurs werd bekostigd. Het oogde wat armoedig.

Op de fraaie stadsplattegrond van Jacob Perrenot uit ca. 1760 staat het katholieke schuilkerkje of ‘statie’ uit 1628 duidelijk ingetekend (zie bladzijde 16-17). Het gebouwtje was vanaf de straat nauwelijks zichtbaar en het zag er al helemaal niet uit als een kerk.

In het begin van de negentiende eeuw was dit kerkje dermate bouwvallig dat er ingegrepen diende te worden. Pastoor Michiel Huberti (pastoor van 1800 tot 1816) was ziekelijk en tevreden met het feit dat de katholieken na de Bataafse Omwenteling van 1795 hun geloof weer in het openbaar mochten uitoefenen. Als deze pastoor wat harder met de vuist op tafel had geslagen had hij mogelijk weer kunnen beschikken over de oude Barbarakerk. Het was in die tijd namelijk zo dat het kerkgenootschap met de meeste leden aanspraak kon maken op het kerkgebouw van vóór de reformatie, de hoofdkerk dus. In Culemborg zijn de katholieken, zeker samen met de oud katholieken, altijd in de meerderheid geweest. Teruggave zou dus niet onmogelijk zijn geweest.

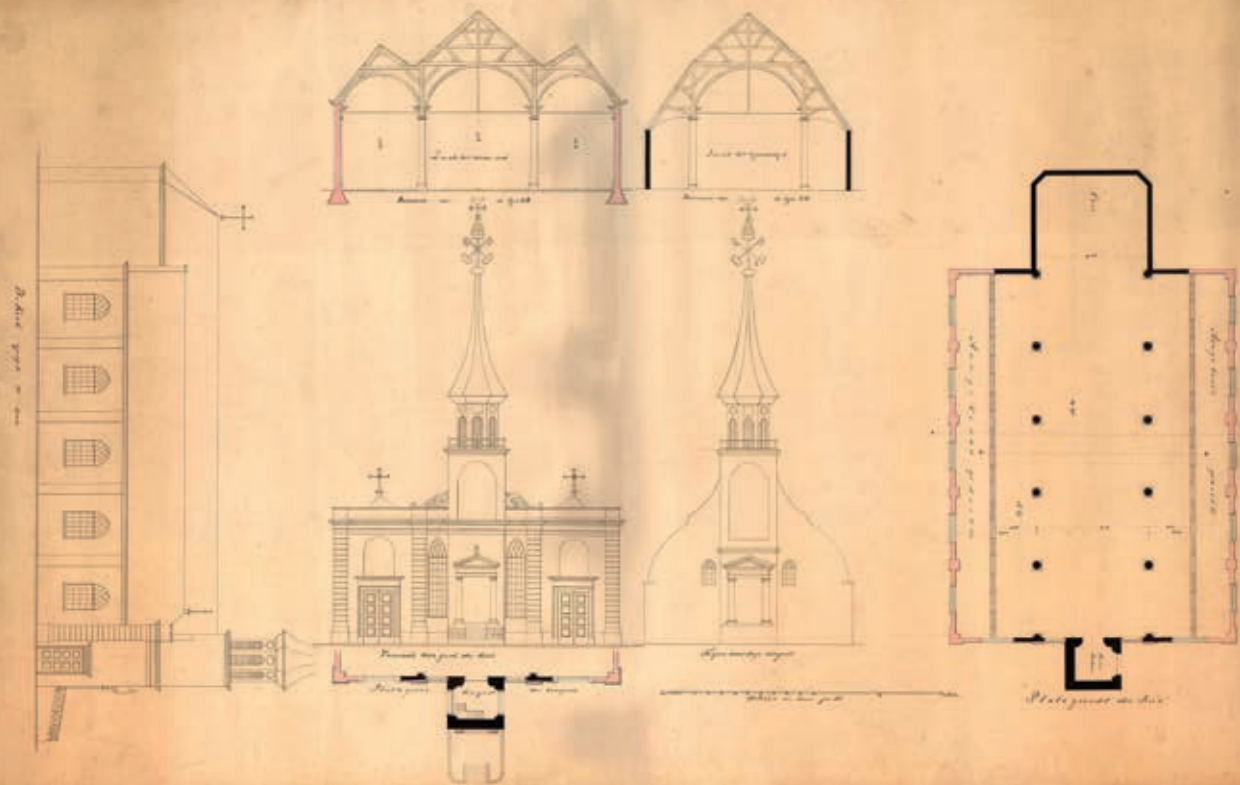
Portret van pastoor Michiel Huberti, ongesigneerd en ongedateerd.

In veel andere plaatsen, met name in het zuiden van het land, is de oudste kerk wél weer in bezit gekomen van de katholieken.

De komst van de paters Petrus de Hasque en Matthias Wolff luidde het begin in van een periode waarin de katholieken in Culemborg stevig aan de weg gingen timmeren. Bij dat timmeren hoorde op de eerste plaats de vervanging van de schuilkerk. Tijdens de vergadering van het kerkbestuur op 28 augustus 1816 werd er een commissie in het leven geroepen die de bouw van een nieuwe kerk mogelijk moest maken. De heren Van Benthems, De Wildt, Hoeben, Holterman en Van Munster werden in deze commissie benoemd. Deze heren gingen voortvarend te werk, want spoedig verscheen de Utrechtse architect Johannes van Embden ten tonele met *deszelfs* zoon. Waarom die zoon meekwam is niet helemaal duidelijk. Mogelijk was het zoon Floris, die later ook architect is geworden en die zijn vader heeft geassisteerd met het opmeten.

Van Embden zegde toe een plan en tekening te zullen sturen. Zo geschiedde: op zaterdag 14 december ontving het kerkbestuur drie uitvoerige tekeningen en *eene opgave van de daartoe vereischt wordende kosten*. Veel geld zal er niet geweest zijn: er moest aanvankelijk flink beknipt worden op de uitgaven. Toch werd er op het laatste nippertje nog besloten een choir (priesterkoor) en een toren aan de kerk toe te voegen, waarvoor een aparte financiering geregeld moest worden. De toren werd overigens pas in 1823 voltooid. Dat gebeurde door *Leydekker* Flink uit IJsselstein.

Johannes van Embden (1767-1848) was stadsarchitect van Utrecht. Op zijn naam staat de verbouwing van het stadhuis in Utrecht (ca. 1826). Ook restaureerde hij de domkerk (1828). De Willemskazerne (1829) aan het Wolvenplein is ook van zijn hand, maar werd al in 1856 gesloopt om plaats te maken voor een kolossaal gevangeniscomplex. Van Embden had een zekere voorkeur voor de neoclassicistische stijl, waarvan de voormalige kerk in Culemborg een heel eenvoudig voorbeeld was. Johannes van Embden had een zoon, Floris Cornelis Everardus van Embden (1795-1836), die ook architect werd en ook in Utrecht werkzaam was.

Deze bouwtekeningen worden in 1853 gemaakt ten behoeve van een gewenste uitbreiding van de kerk (zie blz. 30). Het zij aanzicht, de Voorgevel (zoals het tegenwoordig is) de doorsnede en de plattegrond geven een goed beeld van de toenmalige situatie.

Tijdens de vergadering van het kerkbestuur op 30 december 1816 werden met goedvinden van pastoor De Hasque enkele lieden toegelaten die een alternatief plan bedacht hadden. Het waren Pieter Arie de Tukker, Daniel van Maurik, Leendert Dijkers, Johannes van Munster en Jan Gerrit Kramer. Deze heren opperden het plan om de oude en vervallen Sint Janskerk in de Nieuwstad terug te vragen van het stadsbestuur. Nadat ze hun zegje hadden gedaan werd de vijf heren verzocht de vergadering te verlaten, zodat het kerkbestuur er over kon discussiëren.

Overweegende dat de st. Johanskerk een Lands of Stadsgebouw is, waarover door de Roomsche Catholijken niet eigendunkelijk kan worden beschikt.

Overweegende dat al ware het ook, dat hetzelfde op te doen verzoek, aan de Roomsche Catholijke gemeente werd afgestaan, zulks echter niet on-volwaardelijk zoude geschieden.

Overweegende dat in alle gevallen er zeker weder één jaar nutteloos zoude verlopen, door de bekende wijdloppige formaliteiten, gerekte voorzichtigheid der gouvernementen en mogelijke tegenwerking van bekende of onbekende personen.

Overweegende dat dat wanneer ook alle bovengenoemde zwaarigheden waren opgeheven, de navolgende niet konden weggenomen worden als: De afgelegener stand der kerk zelve.

De meerdere onvrijheid, die bijna dagelijks het overbrengen en terugvoeren der kerksieraden onvermijdelijk zouden maken en De verren afstand van de pastorie en de daaruit voortvloeiende ongemakken voor pastoors en leeken.

Overweegende verder, dat het zeer moeilijk, zo niet onmogelijk zoude zijn een geschikte Pastorie nabij die kerk daar te stellen.

Overweegende eindelijk, zoo zulks door den tijd al mogelijk werd, de kosten daaraan verbonden, de genoegzaam bekende krachten deezer gemeente verre zoude overtreffen.

Alle welke redenen de vergadering hebben genoopt, zich aan hun plan te houden en het laatst ingekomene niet verder in deliberatie te neemen.

Het plan van de vijf heren werd dus niet goedgekeurd. De Sint Janskerk was dermate vervallen, dat de overname daarvan te duur zou worden. Het kerkbestuur had ook haast. Overname van de Sint Janskerk zou te veel vertraging opleveren. De overige bezwaren van het bestuur tegen dit plan lijken wat vergezocht en zouden wellicht weggenomen kunnen worden. Blijkbaar had het kerkbestuur weinig vertrouwen in het alternatieve plan.

Overigens was het stadsbestuur zo welwillend om de Sint Janskerk tijdens de bouw van de nieuwe kerk tijdelijk in bruikleen te geven.

Locatie

Het kerkje kwam aan de Ridderstaat te liggen. De Ridderstraat liep in die tijd door tot waar nu het stadskantoor staat. Het zou voor de hand liggen dat de voorgevel aan de straatzijde zou komen. Men hield echter vast aan oriëntering van de nieuw te bouwen kerk: de toren aan de westzijde. De gelovigen zaten dus naar het oosten gewend, waar de zon opkomt. Eeuwenlang bouwde men kerken op die manier, soms op de centimeter nauwkeurig. Later, met name vanaf de negentiende eeuw, werden kerken ook in een andere richting gebouwd als dat praktischer was, bijvoorbeeld ten gevolge van de vorm en de omvang van het beschikbare perceel.

De kerk was vanaf de Ridderstraat bereikbaar via een smal pad langs de noordzijde. Vanaf de Markt was er ook een pad. Dat kon

Het rooms-katholieke kerkje in de Papenhoek, afgebroken in 1885. Schilderij van Th. Aulsems uit 1928.

in 1825 aangelegd worden door het huis van de weduwe Debbaut aan de Markt te kopen en vervolgens af te breken. Men noemde dit de Kerkweg of Kerkeweg. Het pad leidde naar de zijingang in de toren. De ingang van dit pad aan de Marktzijde werd geflankeerd door twee zuilen met een sierlijke vaas erop.

Als men de kaart van Jacob Perrenot en de kadastrale minuutplannen van 1826 en 1968 over elkaar heen zou leggen, zou zichtbaar worden dat de sacristie en het priesterkoor van de huidige Barbarakerk precies gebouwd zijn op de plaats waar de toren van de Waterstaatskerk stond. Het schuilkerkje lag min of meer in zijn geheel op die plaats. Het was niet groter dan een woonhuis.

De kadastrale minuutplannen uit 1826 waar de nieuwe kerk (omcirkeld) goed zichtbaar is.

*De Genadestoel, in 1628
geschilderd door J. Cossiers.*

Bouwkundige beschrijving

De stijl waarin deze kerk gebouwd werd, zou je beste kunnen omschrijven als classicistisch, maar wel een uiterst simpele versie ervan. Het schip van het gebouw bestond uit vijf traveeën¹, gescheiden door smalle houten pilaartjes, die met baksteen omkleed werden. Aan de oostzijde werd een priesterkoor aangebouwd, aan de noordzijde een portaal en aan de westzijde de toren met een zijingang. De kerk werd gedekt door een zogenaamde ‘gebogen- of Italiaansche’ kap. Het gebouw was niet buitengewoon fraai en ook niet erg solide gebouwd. Het mocht niet te veel kosten. Toch herbergde het enkele mooie inventarisstukken.

1 Een travee is het muurvak tussen twee pilaren.

Toren

Tegen de toren plaatste men een z.g. Calvariegroep² onder een kleine classicistische timpaan. Op de toren prijkte de tiara³ met de sleutels van Sint Petrus. Het was duidelijk dat de Culemborgse katholieken zich, na twee eeuwen onzichtbaar te zijn geweest, wilden manifesteren. Van welke richting je Culemborg ook naderde, altijd was dat torentje met die iets te grote roomse symbolen bovenop de spits overduidelijk te zien.

In de toren bevond zich de Elisabethklok. Deze klok was afkomstig uit de toren van de Sint Janskerk in de Nieuwstad. Jan Tolhuis goot de klok in 1555. Het kerkbestuur wilde die klok graag kopen van het stadsbestuur en bood aan de klok eigenhandig uit de Janstoren te halen en hem te laten wegen in de stadswaag⁴. Het stadsbestuur stemde toe. De klok woog 382 pond. De prijs wordt nergens genoemd. Dit alles geschiedde in het najaar van 1820. Momenteel hangt de klok in de huidige Barbaratoren.

Vanwege een barst⁵ in de klok wordt hij bijna niet meer geluid. In 1835 werd ter hoogte van de galmgaten een ijzeren balustrade geplaatst. Deze balustrade kocht men van baron Van Brienen van Huize Rodenstein te Langbroek.

Zitplaatsen

Op 15 oktober 1817 kon kerkmeester Antoon Wijnen ter vergadering van het kerkbestuur een plattegrond tonen waarop de zitplaatsen waren ingetekend. Ook had hij een plan voor de plaatsengelden (kerkbelasting). Er waren 401 zitplaatsen, verdeeld over drie kolommen. Er was geen middenpad, daar was het gebouw te smal voor. Voorin stonden drie rijen klapstoelen met daar achter een hek. Achter het hek stonden veertien banken. In de middenbeuk zaten de vrouwen en in de twee zijbeuken de mannen. De plaatsen van de zuiderzijbeuk waren goedkoper dan die aan de noordzijde. Vermoedelijk het gevolg van het feit dat de preekstoel in de weg stond en het zicht op het altaar belemmerde. Achter in de noorderzijbeuk was plaats voor acht weeskinderen

2 Een kruisbeeld geflankeerd door Johannes en Maria.

3 Pauselijke kroon.

4 De waag was in de kelder van het stadhuis.

5 De barst in de klok is wel gerepareerd, maar na een dergelijke ingreep klinkt een klok nooit meer zoals voordien.

Het Antwerps tabernakel.

uit het weeshuis en in de zuiderbeuk waren de ‘studentenbanken’⁶.

Op maandag 8 juli 1844 kwam de bisschop, Monseigneur Ludovicus Baron van Wijckersloot van Schalkwijk, naar Culemborg om het H. vormsel⁷ toe te dienen aan jongeren van 15 jaar en ouder. Ook van de dorpen uit de buurt, *Rhenooy, Buuren, Beets en Gellekom*⁸ kwamen vormelingen naar Culemborg. In totaal waren dat 967 personen. Het kerkje zat dus bomvol. Getuige de verslagen in het notulenboek had iedereen een zitplaats, maar vraag niet hoe! Er moesten ook banken bijgeplaatst worden. Het zal die maandag ongewoon druk zijn geweest in Culemborg.

Inrichting

De kerk had drie altaren, het hoogaltaar in het midden, met daarboven, hoogstwaarschijnlijk, het schilderij *De Genadestoel*, in 1628 geschilderd door J. Cossiers, een leerling van Rubens. Dit doek zal vermoedelijk ook al gehangen hebben in het schuilkerkje van 1628. Op het hoogaltaar prijkte het z.g. Antwerps Tabernakel uit 1825, dat nog te vinden is in de huidige kerk. Het tabernakel werd gemaakt door F.J. Van Den Bossche, *ebenist tot Antwerpen*. Linksvoor was het Maria altaar en rechts het Barbara altaar.

Tot 1861 gebruikte men het orgel uit de oude schuilkerk. De maker daarvan is niet bekend. In 1861 kwam het orgel van C.G.F. Witte uit Utrecht gereed, dat ook nu nog gebruikt wordt in de huidige kerk en waarvan uw auteur de vaste bespeler is.

Koster

De kerk werd op Allerheiligen (1 november) van het jaar 1817 in gebruik genomen. Het kerkbestuur wilde nu ook een koster. Men had een *Provisioneele instructie* opgesteld met dertien artikelen waaraan de nieuwe koster zich diende te houden. Er waren twee

6 De studenten van het seminarie maakten vanaf 1841 gebruik van de parochiekerk. Nadat het kolossale seminariegebouw in 1857 gereed kwam konden ze in hun eigen kapel terecht.

7 Het H. Vormsel is een sacrament dat normaliter jaarlijks toegediend wordt door de bisschop aan jongeren. Tijdens de reformatie gebeurde het zelden, omdat Holland toen als missiegebied werd beschouwd. Het was in de praktijk onmogelijk voor de bisschop jaarlijks de ‘staties’ te bezoeken. Vele katholieken zijn in die tijd daarom nooit gevormd. Tegenwoordig worden kinderen gevormd als ze in groep acht van de basisschool zitten.

8 Rhenoy, Buren, Beesd en Gellicum.

Het orgel van C.G.F. Witte uit 1861, zoals het nu – op de grond geplaatst – in de rooms-katholieke kerk in Culemborg staat.

kandidaten voor de baan: Willem Peter Marlet en Cornelis van Weerdenburg. Eerstgenoemde werd gekozen.

Marlet was onderwijzer en hield een privéschool aan de Markt. Hij had geen goede reputatie als onderwijzer en later zou blijken dat hij ook niet geschikt was als koster. Zo gebeurde het dat Marlet op kosten van de parochie bier bestelde bij W.H.N. Pieck te Beesd. Het bier werd geserveerd aan werklieden die in 1822 en 1823 werkzaamheden verrichtten aan de kerk. Het kerkbestuur wist hier niets van. De koster kreeg een reprimande maar kon aanblijven. In 1838 kwam het bestuur er achter dat de koster een van de twee kerkwerksters de laan had uitgestuurd. Het loon van deze vrouw stak hij in zijn eigen zak, terwijl hij het bijbehorende werk nagenoeg achterwege liet! Ook dit keer alleen een uitbrander. Het kerkbestuur was overigens ook niet geheel vrij te pleiten, daar zij Marlet twee jaar lang geen ‘tractement’ hadden uitbetaald. Marlet, op zijn beurt, betaalde geen huishuur. Hij bewoonde namelijk in de Papenhoek een pand dat eigendom was van de parochie. Willem Peter Marlet bleef in dienst tot april 1850. Op 31 december van dat jaar overleed hij, op 71-jarige leeftijd.

Uitbreiding

In 1853 had men het plan opgevat om de kerk uit te breiden. Dat er zo'n plan op tafel kwam was niet zo vreemd als men bedenkt dat in 1853 de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland werd hersteld. Nederland was geen missiegebied meer maar werd een zelfstandige kerkprovincie. Dat herstel had een enorm inspirerende uitwerking op de katholieken. Met veel elan begonnen ze overal in het land kerken te bouwen, de een nog groter en mooier dan de ander. In Culemborg ging het net zo. Weliswaar kwam hier geen nieuwe grote kerk, maar een uitbreiding van het bestaande kerkgebouw moest toch mogelijk zijn. In de lengte kon de kerk niet groter worden zonder al te drastische maatregelen. Men zocht het dus in de breedte. Het gebouw zou bijna vierkant zijn geworden. Mogelijk was er weer niet genoeg geld, want het plan werd niet uitgevoerd. Het is ook denkbaar dat men – met de bouwkundige staat van het gebouw in het achterhoofd – al dacht aan een geheel nieuwe, grotere kerk. Inmiddels was men al begonnen met het aankopen van panden op de Markt, zodat er op de duur een terrein zou ontstaan dat groot genoeg was om een nieuwe en passende

kerk te bouwen. Begin jaren tachtig van de negentiende eeuw begon het kerkbestuur serieus werk te maken met plan om een grotere kerk te realiseren. Eind 1885 werden het torentje en het meest westelijke deel van de waterstaatskerk gesloopt, zodat men daar kon beginnen met de bouw van de nieuwe kerk. De diensten gingen intussen gewoon door in het resterende deel van de oude kerk, totdat op 4 december 1886 (feestdag van de H. Barbara) de nieuwe neogotische kerk in gebruik genomen kon worden.

Bronvermelding

LITERATUUR

J.W. Peek, *Geschiedkundig Overzicht van Katholiek Culemborg*. Culemborg, 1928.

P.J.W. Beltjes en P.W. Schippers. *Culemborg beeld van een stad*. Culemborg, 1988.

Archief orgelmakers Witte. Rijksuniversiteit Utrecht.

Archief Barbaraparochie. Bewaard in het Regionaal Archief Rivierenland te Tiel.

Stadsarchief Culemborg. Bewaard in het Regionaal Archief Rivierenland te Tiel.

G. Witkamp. 'Vervreemding', in: *Culemborgse Voetnoot* 34, 2006. Genootschap A.W.K. Voet van Oudheusden.

Wikipedia, inzake stadsarchitect Johannes van Embden te Utrecht.

AFBEELDINGEN

Ben Holtkamp: 23, 27, 29

Elisabeth Weeshuis Museum: 25

Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed: 30

RAR, Tiel: 24

De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst,

De Betuwe: 26

Over de auteurs

BELLA SANGSTER

Bella Sangster (1966) studeerde (middeleeuwse) geschiedenis aan de Universiteit Utrecht en is werkzaam bij de gemeente Houten. Zij doet onderzoek naar (middeleeuws) Culemborg en daarnaast naar de huis- en bewonersgeschiedenis van de huizen binnen de grachten. Zij heeft een aantal artikelen geschreven die zijn verschenen in de *Voetnoten*.

BEN HOLTKAMP

Ben HOLTKAMP (1949) studeerde katholieke kerkmuziek te Utrecht en keyboards aan het Brabants conservatorium te Tilburg. Tot aan zijn pensionering gaf hij piano-, orgel- en keyboardlessen aan de plaatselijke muziekschool. Hij is nog steeds actief als organist/dirigent van de RK Barabarkerk. Sinds hij in 1986 een jubileumboekje schreef ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van deze Barbarakerk, liet de interesse in de plaatselijke historie hem niet meer los. Sindsdien publiceerde hij diverse artikelen, onder andere in de Culemborgse *Voetnoten*, over de geschiedenis van katholiek Culemborg. Momenteel is hij secretaris en redacteur van de nieuwsbrief van het Genootschap A.W.K. Voet van Oudheusden.

